

«MENS SANA IN CORPORE SANO» – ВІЙСЬКОВИЙ СПОРТ У ЛЬВІВСЬКОМУ ГАРНІЗОНІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У здоровому тілі – здоровий дух, – говорить старе прислів'я, яке вказує, що через спорт можна реалізувати процес формування характеру людей. У статті показана діяльність і розвиток Військових спортивних клубів, що існували як частина відділів та військових інституцій на теренах Львівського гарнізону в 1921–1939 роках. Їх основне завдання полягало не лише у підтримці рівня фізичної витривалості, а й у навчанні конкуренції та прагненні бути кращим. Вихідною основою даної статті є матеріали з польських та українських архівів, офіційні опубліковані документи та монографії, статті та щоденна преса, які з'являлися у Львові у міжвоєнний період.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Військо Польське, спорт, гарнізон, Львів.

Актуальність та історіографія проблеми. Історія Війська Польського періоду Другої Речі Посполитої має велику кількість досліджень. Однак не всі аспекти функціонування Війська Польського цього періоду вивчені досить проникливо, часто залишаються поза основним дослідженням вчених. Це пов'язано головним чином з тим, що джерела розпорошені й потребують ретельного розшуку та вивчення.

Одним з таких не до кінця вивчених аспектів внутрішнього життя війська є спортивна діяльність солдатів та діяльність Військових спортивних клубів (ВСК). Досить часто таке функціонування відбувалося у співпраці з цивільною владою, що врешті оформлювалося у нову структуру і мало назву Військово-цивільні спортивні клуби (ВЦСК). У випадку з ВСК вони найчастіше зустрічалися у великих гарнізонах, будучи військовою альтернативою вже існуючим сильнішим військовим спортивним організаціям з більш тривалою цивільною традицією. У свою чергу ВЦСК зазвичай існували в невеликих гарнізонах, де нерідко ставали першою спортивною командою, яка представляє місто гарнізону, або створювалися замість слабких місцевих команд.

Останек Адам, доктор гуманістичних наук, ад'юнкт, Військова академія технічна імені Ярослава Домбровського у Варшаві (Польська Республіка).

© Останек Адам, 2018

Існуюча єдина монографія про спорт у Війську Польському, хоча і цінна, є досить загальною і охоплює 1918 – 1989 роки [47]. Про функціонування спортивних клубів в армії було написано в дослідженнях про існування військових округів (з десяти монографій, існуючих у Другій Речі Посполитій, є лише дві) [41; 45]. Ці питання також піднімалися в роботі, пов'язаній з життям окремих гарнізонів у Другій Речі Посполитій [31; 33; 39; 43; 46; 52; 53]. Однак спортивні команди Львівського гарнізону ніколи не описувалися в ширшому сенсі.

Метою даної статті є ознайомлення із спортивною діяльністю, що проводилась серед солдатів гарнізону Львова, з презентацією існуючих команд та спортивної інфраструктури. Основою роботи є матеріали, що зберігаються в Центральному військовому архіві у Варшаві, у Державному обласному архіві у Львові, та матеріали, зібрані у Центральній військовій бібліотеці. Доповнення складено з різних видів досліджень та інших друкованих матеріалів, в тому числі місцевої преси, в яких піднімалися питання, що стосувалися розвитку спорту в армії.

Для того, щоб отримати додаткову, практичну корисність цієї статті, що дозволяє відшукати довоєнні спортивні об'єкти у Львові, назви вулиць та нумерація будинків відповідають стану 1939 року. Справжні імена вказані в дужках, у тому випадку, якщо вони не були змінені.

Міжвоєнний Львів був третім за величиною містом у міжвоєнній Польщі. Будучи найважливішим містом у Східній Малопольщі, Львів був резиденцією багатьох органів цивільного та військового управління [38, s. 13, 15-16]. У 1919 році Львів став резиденцією генерал-губернаторського командування, а після того, коли у 1921 році армія перейшла до мирного статусу, тут був розміщений штаб одного з десяти у Польщі округів – Командування Округу VI корпусу (КОК) [20; 13, s. 5]. У складі командних структур округів корпусів, штаб-квартира окремих допоміжних служб була призначена разом з установами та закладами, що виконували конкретні завдання, які накладалися на службу, що призвело до збільшення числа армій в місті.

З військових інституцій, у межах міста окрім КОК VI знаходились Інспекторат Армії, дев'ять головних служб, працюючих у КОК (з різними назвами у відповідні роки), а також

заклади та інституції, виконуючі свої обов'язки (наприклад, військова окружна лікарня, військовий районний суд чи військова окружна прокуратура, включаючи сховища, майстерні, пекарні тощо [45, s. 100, 107, 186, 253, 325].

Що стосується регулярних відділів Війська Польського, то в кожному окрузі були встановлені три піхотні дивізії (одна піхотна дивізія складалася з трьох піхотних полків та одного польового артилерійського полку, які з 1931 року змінили назву на полки легкої артилерії), і в залежності від періоду часу – дивізії, або до трьох бригад кавалерії (одна бригада кавалерії складалася з трьох-чотирьох полків уланів та кінного артилерійського ескадрону), один полк кінних стрільців, важка артилерія та підрозділи, що формують з'єднання, підлеглі індивідуальним послугам, чинним на КОК (в середньому чотирьох п'ять одиниць). Окрім цього, були і інші сфери озброєнь і служби, дислоковані лише в деяких районах [57; 58, s. 254-280; 59, s. 147-158].

Львів був містом для постійної дислокації різних типів військ. В окремих роках міжвоєнного періоду в районі КОК VI постійно дислоковувались 22-26 підрозділів (зміни у вищезгадуваній кількості відбулися у результаті реорганізації, проведеної у Війську Польському).

Львівський гарнізон був місцем дислокації формування різних видів оборони та служби, а також командування великих частин, створених тими формаціями. На зламі 1921/1922 років під час реорганізації армії та її переходу на мирну оборону у Львові постійно дислоковувалися: 19-й піхотний полк (пп); I і III батальйони 26 пп (від 1934 року дислоковувався лише III батальйон); 40-й пп; 14-й полк уланів; 5-й полк польової артилерії (перейменований в полк легкої артилерії у 1932 році); 6-й полк важкої артилерії; 6-й дивізіон кінної артилерії (дка) та підрозділи, допомагаючи в дрібній службі; 6-й дивізіон жандармерії; 6-й автомобільний дивізіон; 6-й потяговий батальйон; 6-й санітарний батальйон, який налічував 10 філій. У наступних роках кількість військ, що дислоковувалась на теренах міста – змінилася. З 1 червня 1924 року замість 6-го *дка* розташовувався 13 *дка*, які покинули місто лише у 1929 році.

У той же час у 1925 році у Львові був сформований повітряний полк, у 1926 році з 6-го полку важкої артилерії виокремлено

6-й дивізіон протиповітряної артилерії, натомість, в грудні 1933 року було сформовано 6-й батальйон танків та бронемашин, який 26 лютого 1935 року був перейменований на танковий батальйон. У 1931 році було розформовано 6-й санітарний батальйон, а на його місці створено 6-ту районну лікарню, натомість потяговий батальйон було переформовано в 6-й потяговий ескадрон. 10 жовтня 1930 року 6-й потяговий батальйон було переведено до Яворова. Напередодні вибуху Другої світової війни у Львові знаходилося 10 військових частин, що зробило Львів найбільшим гарнізоном у КОК VI [3; 4; 5; 27; 29; 36; s. 16-64; 42, s. 11; 54, s. 17-19].

Що стосується командних частин, то у місті розташовувалися наступні з них: Штаб-квартира 5-ї Дивізії піхоти (1921–1939), Штаб-квартира 6-ї Іздової бригади (1921–1924), Штаб-квартира 4-ї Дивізії кавалерії та Штаб-квартира 16-ї Бригади кавалерії (1924–1930) та Штаб-квартира Артилерійської бригади (1929–1939) [45, s. 112, 122, 195, 263].

Така велика кількість командних підрозділів, штабів, служб і відділів означала, що в місті постійно знаходилося кільканадцять тисяч солдатів. Точну їх кількість у певні роки важко визначити з різних причин. Однак цю кількість можна оцінити на основі посад, збережених для окремих установ, команд чи озброєних частин. Як правило, кількість солдатів, які проходили службу у Львівському гарнізоні у міжвоєнний період, завжди коливалась у проміжку 11-12 тисяч осіб. Наприклад, у 1939 році у Львові службу проходило 622 офіцери (у тому числі 14 на офіцерських посадах) та мінімум 11 270 рядових, хоч є ця лічба неповна, що обумовлювалося вакантними місцями окремих підрозділів [51].

У більшості випадків військова служба солдатів проходила у навчаннях і підготовці. Однак час поза службою військова влада намагалася організувати в корисний для всіх спосіб. Діяльність, яка призначалася для заповнення вільного часу солдатів, проходила на різних рівнях і на різних ступенях виховної, освітньої та культурної сфери зайнятості. Для них були створені додаткові навчальні курси та школи, театральні кружки, оркестри, хори та аналогічні групи [46]. Передбачалося, що ці заходи позитивно вплинуть на особистість солдата і в кінцевому результаті покращать їх користь у громадянському середовищі, що у свою чергу вплине на закінчення служби.

Надзвичайно важливим елементом, який заповняв вільний час солдатів, був спорт. Окрім того, що його розвиток якимось чином розширив деякі компоненти навчального процесу, спортивна діяльність вплинула на поліпшення загальної фізичної форми солдатів, що в свою чергу викликало рефлекс великої конкуренції, який був надзвичайно необхідний в армії.

Регулювання спортивних питань на теренах КОК VI було розпочато ще в 1920 році, коли розпочався процес створення спортивних клубів та організаційних відділів. Навесні 1922 року, коли окремі частини першопочатково були акліматизовані і почали організацію повсякденного життя у постійних місцях дислокації, за наказом командира округу у Львові в залі 19-го *пн*, 13-19 березня 1922 року відбувся інформаційний курс для спортивних референтів для всіх окремих відділів і підрозділів, що дислокувалися в КОК VI. У ньому представлені основні цілі та напрями спортивної роботи в підрозділах, що мали постійний і організований характер.

Одночасно в гарнізонах були створені спортивні майданчики, які особливо помітно було на теренах Львова. На території розташування 19-го *пн*, який знаходився поблизу Цитаделі по вул. Пельчинській (Вітовського) збудували майданчик для тренувань. Будівництво нових майданчиків, стендів та іншої інфраструктури продовжувалося до весни 1923 року, після чого, 27 травня цього ж року у присутності військової влади (з командиром КОК VI – генералом Владиславом Єржівським) та міської влади відбулося урочисте відкриття спортивного майданчику під назвою «Цитадель». Схожою була ситуація у 40-му піхотному полку, який розташовувався біля вул. Погулянка (Вахнянина) у підніжжі Личаківського цвинтаря, будівництво майданчика розпочалося навесні 1924 року, а урочисте відкриття відбулося 7 вересня цього ж року [19; 8, s. 5; 16, s. 6].

Варто зазначити, що саме на цих об'єктах (особливо на Цитаделі) у 1920-х роках відбувалася більша частина військових спортивних заходів у Львові, на які приходили як солдати, так і жителі міста. Відбувалися також концерти та благодійні заходи, організовані окремими військовими частинами міста.

Серйозний підхід до проблеми розвитку спорту в армії був пов'язаний з плануванням щорічних національних військових

змагань. Наприклад, 17-19 травня 1924 року у Львові, на військовому стрільбищі, що розміщувалося на вул. Клепарівська, 29, було організовано Національний конкурс стрільби Війська Польського. Чемпіоном Польщі став лейтенант Маріан Боржемські з 19-го *пп*. Натомість, чемпіоном міста Львова став Станіслав Ковальчевські з 6-го автомобільного дивізіону. Після закінчення змагань, тогочасний міністр внутрішніх справ генерал Владислав Сікорський виразив подяку за надзвичайно професійну підготовку заходу [6; 25; 9, s. 1; 10, s. 6; 11, s. 5; 14, s. 3; 15, s. 3-4].

Високо оцінюючи роль змагання, регіональна влада теж приєдналася до змагань на місцевому рівні в окремих гарнізонах. Згідно з графіком, перші з них відбулися влітку 1922 року у Львові, змагання включали п'ятиборство та легку атлетику, стрільбу, кінні змагання, фехтування та біг. Командні та індивідуальні матчі з деяких видів змагань було організовано в такий спосіб, що чвертьфінали відбувалися на рівні великих підрозділів та окремих незалежних організацій (так звана група ДОК) [21; 22; 23].

Такі змагання стали щорічною традицією Львівського гарнізону, які постійно розширювалися та зростали. Гарні результати змагань, які були досягнені не лише Львівським гарнізоном, а й усього КОК VI, спровокували те, що в березні 1924 року тодішній командир КОК VI – генерал Юліуш Тарнава-Малчевські, видав керівні принципи для спортивної роботи протягом усього року, рекомендуючи охопити якомога більшу кількість солдатів. Окрім цього, він наказав ввести постійний медичний контроль серед солдатів-спортсменів та зобов'язав лікаря бути присутнім під час усіх спортивних змагань [24].

Вже згадані вище спортивні клуби відповідали за підготовку солдатів до змагань. Найбільш активними військовими клубами в районі Львівського гарнізону були військовий спортивний клуб 19-го *пп* та військовий спортивний клуб 40-го *пп* та 26-го *пп* [55, s. 21; 56, s. 11-12]. Хоч рівень навчання в клубах був неоднорідний, конкуренція призвела до постійного розвитку команд. Протягом кількох років спорт став одним із вагомих питань у житті солдатів, що призвело до включення додаткових змагань, які проводились у підрозділах і полках.

Велике значення для подальшого розвитку спорту в гарнізонах мав створений у 1928 році Округний Уряд фізичного

виховання та військової підготовки (ОУФВВП) у Львові, який є одним з десяти таких урядів, розміщених по всіх КОК і був створений у 1927 році на противагу Державному управлінню фізичного виховання та військової підготовки у Варшаві [50, s. 25-57]. Дана інституція, яка безпосередньо підпорядковувалась командирі КОК VI з 1931 року, ініціювала ряд заходів з будівництва та оновлення існуючих об'єктів. Наприклад, у 1928–1929 рр. ОУФВВП організувала субсидування будівництва та реконструкцію об'єктів Львівського спортивного клубу (ЛКС) «Погон» [1; 36, s. 75-76].

Паралельно з розвитком окремих військових дисциплін відбувався розвиток необхідної інфраструктури, особливо це було помітно з другої половини 1920-х років. На території стрілецького гарнізону, який розташовувався на вул. Клепарівській, 29, військова влада вирішила у 1928 році розпочати будівництво комплексу спортивних об'єктів. Проект передбачав будівництво двох футбольних стадіонів, 400 – метрової бігової доріжки, тенісних кортів, баскетбольного та волейбольного полів, майданчика для крикету та стрільби з лука. Окрім того, було збудовано два басейни (перший 25x30 м, глибиною 0,6–1,2 м; другий 25x50 м, глибиною 1,5–3,0 м). Восени 1929 року були збудовані обидва басейни, а до січня 1930 року завершено будівництво тенісних кортів. Однак через нестачу коштів роботи були продовжені та закінчені у співпраці з муніципальною владою. 4 серпня 1932 року відбулося урочисте відкриття басейнів, в той час як у 1935 році був готовий стадіон з трибунами, частиною бігової та велодоріжки, а також тренувальний майданчик. Цілковите завершення інвестиції відбулося 15 травня 1937 року [2; 34, s. 604, 672; 26; 36, s. 23; 12, s. 2; 17, s. 9; 55, s. 20].

Ще однією дуже важливою спорудою, яка була призначена для солдатів, став спортивний зал та критий басейн, що розташовувався на вул. Софії Стралковської (сьогодні, після реконструкції об'єктів, це площа Петрушевича). Ініціатива будівництва залу у співпраці з містом була створена у 1932 році в ОУФВВП, а 29 січня 1933 року частина кімнат була урочисто відкрита та виділена для солдатів, молоді та жителів міста в рамках класів військової підготовки. В будівлі розміщувались майданчики з легкої атлетики, тенісний корт, боксерський зал та

майданчик для стрільби з лука. В той же час 9 вересня 1933 року в районі нещодавно відкритого спортивного залу було розпочато будівництво сучасного критого басейну з системою підігріву води розміром 25x10 м та глибиною 0,8–3,0 м. Будівництво відбувалося досить швидко, і використання деяких об'єктів розпочалося вже за рік [32, s. 708, 731; 18, s. 7].

Друга половина 1930-х років ознаменувала подальший розвиток спорту та спортивної інфраструктури в місті. Ідея гасла «народ під захистом» постійно потребувала роботи щодо подальшого розвитку фізичної підготовки солдат. Варто зауважити, що заняття спортом було не примусове, солдати самостійно проявляли ініціативу щодо спортивної підготовки. 31 серпня 1936 року тодішній командир КОК VI генерал Міхал Карашевич-Токаржевські видав наказ про нову організацію спорту для працівників округу. У зв'язку з цим у Львові була створена Асоціація військових спортивних клубів, президентом якого був генерал Людвік Бітнер. В той же час командири усіх частин КОК VI, котрі ще не створили військового спортивного клубу або військово-цивільного спортивного клубу, зобов'язані були створити це самостійно чи за допомогою міської влади. Таким чином, 6-й танковий батальйон створив команду ВСК «Панцерні» [28; 44, s. 13-14].

Заходи щодо розвитку спорту проводилися аж до початку Другої світової війни. Про це свідчить той факт, що військова влада продовжувала вкладення власних інвестицій у будівництво споруд і майданчиків та брала безпосередню участь у роботі, розпочату місцевою владою. Роботи проводились у районі Стрийського парку, де проводилась реконструкція старих об'єктів та будівництва нових для КОК VI, також планувалося знести деякі будівлі Цитаделі та побудувати сучасний ігровий майданчик [30, s. 24 – 25]. Іншим прикладом роботи з будівництва спортивних споруд у Львові була співпраця з магістратом міста щодо будівництва нового стадіону для львівської команди ЛКС «Погон», який мав стати представницьким стадіоном для Львівського гарнізону. 15 травня 1939 року було затверджено проект стадіону, який передбачав побудову дворівневих секторів для вболівальників, приміщення для роздягалень, фуршетів, душових кабін, туалетів і спортзалів. На жаль, ці плани не були реалізовані із зрозумілих причин [7].

Підсумовуючи, варто зауважити, що розвиток військового спорту в Львівському гарнізоні був надзвичайно різноманітним. Той факт, що Львів був найбільшим гарнізоном у регіоні, та те, що головні органи військового управління були тут, означало, що тут були створені ключові спортивні споруди, що, в свою чергу, призвело до розвитку різних видів спорту.

Оцінюючи загальний розвиток спорту в міжвоєнний період, варто зауважити, що найбільшу динаміку можна простежити в 1930-х роках. На початку 1920-х років були розроблені та створені найбільш необхідні об'єкти (спортивні майданчики), та лише пізніше в міру покращення державного забезпечення та армії були створені більш сучасні великі проекти.

Напередодні Другої світової війни Львів мав досить сучасне для тих часів обладнання. Кращим прикладом для цієї демонстрації слугує критий басейн з підігрівом води та відкриття його влітку для природнього нагріву води. Переважна більшість об'єктів, згаданих у цьому тексті, зараз існують та використовуються для спортивних цілей.

1. Державний Архів Львівської області, Ф. 1, оп. 4, спр. 704. Subwencje dla LKS „Pogoń” na lata 1928–1929.

2. Державний Архів Львівської області, Ф. 1, оп. 4, спр. 1239. Korespondencja DOK VI z Magistratem Miasta Lwowa w sprawie budowy i rozbudowy obiektów sportowych z okresu X 1935 – III 1936.

3. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, sygn. I.303.3.6. *Dyslokacja formacji OK VI na okres zimowy 1921/1922.*

4. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, sygn. I.303.3.6. *Formacje dyslokowane na terenie OK VI w dniu 9 VI 1922 r.*

5. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, sygn. I.371.6.34. *Formacje dyslokowane na terenie OK VI w dniu 17 XII 1936 r.*

6. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, sygn. I.303.5.204. *Program I Narodowych Zawodów Strzeleckich we Lwowie.*

7. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, sygn. 371.6.44. *Projekt budowy reprezentacyjnego stadionu „Pogoni” Lwów z 15 V 1939 r.*

8. „Gazeta Lwowska” 1923, № 119 z 29 V.

9. „Gazeta Lwowska” 1924, № 114 z 17 V.

- 10., „Gazeta Lwowska” 1924, № 115 z 19 V.
- 11., „Gazeta Lwowska” 1924, № 116 z 20 V.
- 12., „Gazeta Lwowska” 1937, № 108 z 16 V.
- 13., „Kurjer Lwowski” 1919, № 161 z 13 VI.
- 14., „Kurjer Lwowski” 1924, № 115 z 19 V.
- 15., „Kurjer Lwowski” 1924, № 116 z 21 V.
- 16., „Kurjer Lwowski” 1924, № 207 z 7 IX.
- 17., „Słowo Polskie” 1930, № 20 z 22 I.
- 18., „Słowo Polskie” 1933, № 25 z 30 I.
19. Dziennik Rozkazów DOK VI 1920, Rozkaz № 100 z 31 V, lp. 1723.
20. Dziennik Rozkazów DOK VI 1921, Rozkaz № 136 z 14 XI.
21. Dziennik Rozkazów DOK VI 1922, Rozkaz № 35 z 2 IV, poz. 16.
22. Dziennik Rozkazów DOK VI 1922, Rozkaz № 35 z 2 IV, poz. 17.
23. Dziennik Rozkazów DOK VI 1922, Rozkaz № 53 z 10 V, poz. 9.
24. Dziennik Rozkazów DOK VI 1924, Rozkaz № 12 z 20 III, poz. 14
25. Dziennik Rozkazów DOK VI 1924, Rozkaz № 32 z 12 VIII, poz. 1.
26. Dziennik Rozkazów DOK VI 1929, Rozkaz № 13 z 31 XII, poz. 20
27. Dziennik Rozkazów DOK VI 1930, Rozkaz № 7 z 20 XII, poz. 37.
28. Dziennik Rozkazów DOK VI 1936, Rozkaz № 6 z 31 VIII, poz. 21.
29. Dziennik Rozkazów MSWojsk. 1927, Rozkaz № 6 z 6 II, poz. 67.
30. Гранкін П. *Парк на Цитаделі – химера чи реальність?*, „Галицька брама” 2004, № 4-6 (112-114).
31. *Banaszek T., Historia garnizonu Sandomierz w latach 1918–1939*, Sandomierz 2012.
32. *Biedrzycka A., Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012.
33. *Borek P., Garnizon Wojska polskiego w Białej Podlaskiej 1918–1939*, Biała Podlaska 2006.
34. *Budownictwo wojskowe 1918–1935*, t. 1-2, red. mjr inż. A Król, Warszawa 1936.
35. *Czaykowski W., Zarys historii wojennej 14-go pułku ułanów jazłowieckich*, Warszawa 1928.
36. *Dziesięciolecie wojsk VI Okręgu Korpusu, Lwów 1928*.
37. *Horbay W., Plan orientacyjny wielkiego Lwowa z przewodnikiem*, Lwów 1938.

38. Ilustrowany Informator Miasta Lwowa na rok 1939, Lwów 1939.

39. *Jarno W., Czernielewski K.*, Garnizon Łódzki Wojska Polskiego w latach 1918–1939, Toruń 2008.

40. *Jarno W.*, Okręg Generalny Wojska Polskiego nr III Kielce w latach 1918–1921, Łódź 2003.

41. *Jarno W.*, Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939, Łódź 2001.

42. *Kopczewski M.*, Polska obrona przeciwlotnicza Wojska Polskiego w latach 1919–1994, Koszalin 1994.

43. *Majka J.*, Garnizon Rzeszów w latach 1918–1939, Rzeszów 2005.

44. *Nawrocki A.*, 6 batalion pancerny, Pruszków 2001.

45. *Ostaniek A.A.*, VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921–1939, Warszawa 2013.

46. *Ostaniek A.A.*, Życie codzienne żołnierzy garnizonu lwowskiego w okresie międzywojennym, „Przegląd Wschodni” 2016, t. XIV, z. 2 (54), s. 373-422.

47. *Pawluczuk Z.*, Sport w Wojsku Polskim w latach 1918–1989, Warszawa 1995.

48. *Piekarski S.*, Domy Żołnierza Polskiego, Warszawa 1997.

49. *Piekarski S.*, Polskie teatry żołnierskie 1915–1939, Warszawa 1999.

50. *Rozwadowski P.*, Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego w latach 1927–1939, Warszawa 2000.

51. *Rybka R., Stepan K.*, Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939, Kraków 2006.

52. *Trubas M.*, Płocki garnizon Wojska Polskiego w latach 1918–1939, Warszawa 2008.

53. *Witkowski C.*, Garnizon Warszawa w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939), Oświęcim 2014.

54. *Włodarkiewicz W.*, Lwów 1939, Warszawa 2007.

55. *Wojciechowski J.S.*, 26 pułk piechoty, Pruszków 2012.

56. *Wojciechowski J.S.*, 40 pułk piechoty „Dzieci Lwowskich”, Pruszków 2007.

57. *Wyszczelski L.*, Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko Polskie w latach 1921–1926, Warszawa 2007.

58. *Wyszczelski L.*, W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939, Warszawa 2008.

59. *Wyszczelski L.*, Wojsko Piłsudskiego. Wojsko Polskie w latach 1926–1935, Warszawa 2005.

60. *Wyszczelski L.*, Wojsko Polskie w latach 1918–1921, Warszawa 2006.